

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تحلیل مبانی تفسیری ابن قتیبه

دکتر محمد علی حکمت

انتشارات نوین ساخت

سرشناسه	:	حکمت، محمدعلی، ۱۳۵۳-
عنوان قراردادی	:	تأویل مشکل القرآن. شرح
عنوان و نام پدیدآور	:	تحلیل مبانی تفسیری ابن قتیبه/ محمدعلی حکمت.
مشخصات نشر	:	تهران: نو شناخت، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	:	۲۰۴ص.
شابک	:	978-964-8366-43-3
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
موضوع	:	قرآن -- تأویل
		Qur'an -- Hermeneutics
موضوع	:	ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، ۲۱۳-۲۷۶ق.
موضوع	:	ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، ۲۱۳-۲۷۶ق. تأویل مشکل القرآن -- نقد و تفسیر
موضوع	:	قرآن -- مسائل لغوی
		Qur'an -- Language, Style
		تفسیر -- فن
		-- Criticism, Interpretation, etc -- Technique Koran
		تفاسیر اهل سنت -- قرن ۳ق.
		Qur'an -- *Sunnite Hermeneutics -- 9th century
		قرآن -- مسائل ادبی
		Qur'an as literature
رده بندی کنگره	:	BP۲۸/۲
رده بندی دیویی	:	۲۹۷.۱۵۲
شماره کتابشناسی ملی	:	۱۷۵۶۵۹۹
اطلاعات رکورد کتابشناسی	:	فیا

تحلیل مبانی تفسیری ابن قتیبه

دکتر محمدعلی حکمت

صفحه آرا: مریم نطقی طاهری

ناظر صفحه آرا: لعیا هاشمی اقدم

ناشر: انتشارات نو شناخت

چاپ نخست: زمستان ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۶۵/۰۰۰ تومان

حق چاپ و نشر محفوظ است.

انتشارات نو شناخت

۰۹۲۲۱۵۰۸۷۳۴

۰۹۳۸۹۵۱۵۹۹۳

www.noshenakht.com
info@noshenakht.com

۱۱.....	مقدمه.....
فصل اول: کلیات و مفاهیم	
۱۹.....	زندگی نامه و آثار ابن قتیبه.....
۱۹.....	شرح حال.....
۲۰.....	مذهب و اعتقادات.....
۲۳.....	فضای زندگی و جایگاه علمی.....
۲۳.....	توانایی ادبی.....
۲۳.....	توانایی حدیثی.....
۲۴.....	توانایی در علوم قرآنی.....
۲۵.....	آثار و تألیفات.....
۲۶.....	استادان.....
۲۷.....	شاگردان.....
۲۹.....	مفهوم شناسی.....
۲۹.....	مفهوم تفسیر.....
۲۹.....	مفهوم لغوی تفسیر.....
۲۹.....	مفهوم اصطلاحی تفسیر.....
۳۰.....	استعمال واژه تفسیر در قرآن.....
۳۱.....	استعمال واژه تفسیر در حدیث.....
۳۱.....	مفهوم تأویل.....
۳۴.....	تفاوت تفسیر و تأویل از نظر لغت و اصطلاح.....
۳۵.....	مفهوم مبانی.....
۳۵.....	مفهوم لغوی مبانی.....
۳۶.....	مفهوم اصطلاحی مبانی.....
۳۷.....	اقسام مبانی تفسیر.....
۴۲.....	مفهوم مشکل.....
۴۲.....	مفهوم لغوی مشکل.....
۴۲.....	مفهوم اصطلاحی مشکل.....

۴۳	مفهوم قواعد تفسیر
۴۳	مفهوم لغوی قواعد تفسیر
۴۴	مفهوم اصطلاحی قواعد تفسیر
۴۵	اهمیت و ضرورت شناخت قواعد تفسیر
۴۵	مفهوم مکاتب تفسیری
۴۸	مبانی و روش‌های تفسیری
۴۸	مبانی تفسیر
۵۰	روش‌های تفسیری
۵۱	مذاهب، مناهج و مدارس تفسیری
۵۱	مذاهب تفسیری
۵۲	مناهج تفسیری
۵۳	مدارس تفسیری
۵۳	اتجاهات و الوان تفسیری
۵۳	اتجاهات تفسیری
۵۴	الوان تفسیری
۵۴	دسته‌بندی مفسران
۵۴	مفسران مصون از خطا و آگاه به همه معانی قرآن

فصل دوم: تحلیل و نقد مبانی تفسیری ابن قتیبه در کتاب تائیل مشکل القرآن براساس روایات شیعی

۶۱	مدخل
۶۲	تحلیل و نقد مبانی علمی ابن قتیبه
۶۳	توجه نکردن به روایات اهل بیت پیامبر (ص)
۶۴	بررسی نکردن وضعیت سند روایات
۶۴	نقل مطالب تاریخی بدون تحقیق و تحلیل
۶۵	نقل گزینشی روایات
۶۶	نقل روایات نامناسب با عصمت پیامبر (ص)
۶۶	استناد به ظاهر روایات مخالف برهان عقلی و قرآن
۶۷	آوردن روایات تحریف قرآن بدون توجیه مناسب
۶۷	نقل روایات غیرتفسیری
۶۸	برخورد نامناسب با روایات فضایل اهل بیت پیامبر (ص)

فهرست مطالب / ۷

دسته‌بندی نکردن روایات	۶۹
حذف سند روایات	۷۰
آوردن روایات پیچیده و دشوار بدون بیان مناسب	۷۱
توجه نکردن به نادرستی ظاهر برخی روایات	۷۱
آوردن روایات، بدون اشاره به روایات مخالف	۷۲
تحلیل و نقد مبانی گرایشی ابن‌قتیبه	۷۲
احصاء مبانی گرایشی	۷۳
گرایش فقهی	۷۳
گرایش کلامی	۷۵
گرایش روایی	۷۹
تأثیر مبانی گرایشی ابن‌قتیبه در تفسیر مشکل القرآن	۸۰
ذکر معنای کلمه بدون مستند	۸۰
بهره‌گیری از اشعار عرب	۸۱
استفاده از محاورات عرفی عرب	۸۲
ذکر مصداق	۸۳
بیان سبب و فضای نزول	۸۴
بیان شأن نزول	۸۵
بهره‌گیری از قرآن	۸۶
بهره‌گیری از سنت	۸۷
استناد به آرای صحابه	۸۹
ذکر معنای اشاری	۸۹
تحلیل و نقد مبانی صدوری ابن‌قتیبه	۹۰
قدسی و الهی بودن نص قرآن	۹۰
مصونیت لفظی قرآن	۹۱
جامعیت قرآن	۹۳
جاودانگی دعوت قرآن	۱۰۲
تفسیرپذیری قرآن	۱۰۶
امکان فهم قرآن و دلایل آن	۱۱۰
الف- عقلایی بودن زبان قرآن	۱۱۰
ب- هماوردخواهی قرآن	۱۱۱
ج- فراخوان تدبیر در آیات	۱۱۱

۱۱۱.....	د- برخی اوصاف قرآن
۱۱۹.....	ساختار چند معنایی قرآن
۱۱۹.....	جواز اجتهاد در تفسیر قرآن
۱۲۳.....	تفسیرپذیری متشابهات قرآن
۱۳۲.....	باور مندی به قرائات سبعة
۱۳۶.....	تحلیل و نقد مبانی متشابهات ابن قتیبه

فصل سوم: تحلیل و تنقید قواعد مورد اتکای ابن قتیبه در کتاب تأویل مشکل القرآن بر اساس روایات شیعی

۱۴۵.....	مفهوم قواعد
۱۴۵.....	مفهوم لغوی قواعد
۱۴۶.....	مفهوم اصطلاحی قواعد تفسیر
۱۴۷.....	اهمیت و ضرورت شناخت قواعد تفسیر
۱۴۷.....	قواعد ادبی (صرف و نحوی و...) ابن قتیبه
۱۴۷.....	قواعد درون متنی مرتبط با کتاب تأویل مشکل القرآن
۱۴۸.....	گرایش ادبی
۱۴۸.....	قاعده تناقض و اختلاف
۱۵۳.....	حقیقت و مجاز
۱۵۹.....	استعاره
۱۶۰.....	مقلوب
۱۶۰.....	حذف و اختصار
۱۶۱.....	باب تکرار و زیادت در کلام
۱۶۳.....	کنایه و تعریض
۱۶۵.....	باب مخالفت ظاهر لفظ با معنای آن
۱۶۷.....	کشف وجوه معنایی واژگان دارای معنای حرفی
۱۶۹.....	باب لفظ واحد برای معانی مختلف
۱۷۰.....	القضاء
۱۷۱.....	العهد
۱۷۱.....	القنوت
۱۷۲.....	الذین
۱۷۳.....	الكتاب

البلاء.....	۱۷۴
الزجـز و الزجس.....	۱۷۴
الخیانة.....	۱۷۵
الضـر.....	۱۷۶
الوحي.....	۱۷۶
حروف و افعال غیر متصرف.....	۱۷۸
کائِن.....	۱۷۸
کَيْف.....	۱۷۸
سوى و سوى.....	۱۷۸
اَيان.....	۱۷۹
الآن.....	۱۷۹
رَمَنْ و رَمان.....	۱۷۹
أنى.....	۱۸۰
و یکان.....	۱۸۰
کأن.....	۱۸۱
لا ت.....	۱۸۱
قاعده کاربرد برخی از حروف به جای برخی دیگر.....	۱۸۲
قاعده شناخت مفاهیم واژگان و تعابیر قرآنی در عصر نزول.....	۱۸۴
نقش تطور لغت در فهم ساختار چند معنایی واژگان.....	۱۸۶
ضرورت شناخت اسباب نزول.....	۱۸۹
استفاده از اسباب النزول در کتاب «تأویل مشکل القرآن» ابن قتیبہ.....	۱۹۰
پیشنهادهـا.....	۱۹۸
منابع و مأخذ.....	۱۹۹

مقدمه

قرآن کریم برترین کتاب آسمانی است که از جانب خداوند حکیم بر بنی بشر در تمامی اعصار و امصار نازل شده است تا چراغ هدایت و راهنمای سعادت بشر در تمامی امور و زوایای زندگی وی باشد. بنابراین هر چقدر انس و الفت بشر با این معجزه جاوید خداوندی بیشتر باشد و هر چقدر بیشتر به درک و فهم مفاهیم و معانی این کتاب سترگ برسد به همان میزان رستگاری وی در هر دو جهان تضمین شده است. عالمان شیعی بر این باورند که فهم کامل معارف، علوم و احکام قرآن ویژه پیامبر اکرم (ص) و اوصیای گرانقدر ایشان است و در مرتبه‌ای پایین‌تر فهم، مراتبی از معانی و احکام قرآن برای غیر پیامبر (ص) و امامان معصوم (علیهم‌السلام) نیز امکان دارد و هر قدر تفقه و تدبر در این اقیانوس ژرف و بی‌کران بیشتر باشد. صید مروارید دانش و معرفت نیز فروزی خواهد یافت. از این روست که مسلمانان از همان ابتدا در طریق فهم عمیق‌تر قرآن به تفسیر آن روی آوردند و در این مسیر مفسران بزرگی در جهان اسلام ظهور نمودند. به نظر می‌رسد که واژه تفسیر در آیه ۳۳ سوره مبارکه فرقان به کار رفته و بزرگان این حوزه با عنایت به آیه شریفه فوق، تفسیر را عبارت از روشن کردن معانی آیات قرآن و کشف مراد و مدلول آن می‌دانند.

از جمله مفسران متقدم و بزرگ جهان اسلام، ابومحمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری می‌باشد که از عالمان بزرگ سنی قرن دوم هجری قمری با گرایش اهل حدیث و مخالف معتزله بوده است. آثار این اندیشمند توانا را تا شصت و پنج مورد ذکر کرده‌اند که از جمله آنها کتاب تأویل مشکل القرآن می‌باشد و موضوعات بحث آن نیز عمدتاً در خصوص قوت بیان عرب، گستردگی دایره مجاز در زبان عربی، وجوه قرآنی و متشابهات آن، مجاز، استعاره، مقلوب، حذف، اختصار و امثال آن می‌باشد.

در واقع ابن قتیبه در این اثر به تفسیر، شرح و تأویل آیاتی که مورد اشکال قرار گرفته، پرداخته است. خود ابن قتیبه در این باره چنین نظر می‌دهد که مشکل را بدین جهت مشکل

نامند که دارای مشکل گردیده، یعنی با دیگری همانند گشته و با آن شبیه و هم شکل شده و از نظر معنا و مفهوم غامض بوده و در ظاهر از نظر نظم، مورد اشکال باشد. هدف عمده ابن قتیبه از تألیف این اثر، اثبات عدم وجود مشکل، تناقض و تعارض در آیات قرآن می‌باشد. چرا که خود قرآن وعده داده و خاندان ولایت نیز بر حفظ کامل و دور از تحریف آن نظارت داشته‌اند.

در واقع باید بگوییم که قرآن کریم، منبع اصلی مسلمانان برای فهم عقاید، اخلاقیات و رفتار اسلامی است. از این روی، تلاوت و فهم قرآن از زمان رسول خدا (ص) مورد اهتمام مسلمانان بوده است، لکن با گذشت زمان و گسترش سرزمین‌های اسلامی و اختلاط عرب و عجم و فاصله گرفتن از قراین و شواهد فضای نزول و شبهه افکنی‌های مخالفان اسلام، مسأله فهم و تفسیر قرآن به خصوص در برخی از آیات، مشکل گردید و در قرون بعدی، اصطلاحی به عنوان «آیات مشکله» وارد ادبیات اسلامی شد. از همین رو، دانشمندان اسلامی علاوه بر تألیف کتاب‌های تفسیری، برای حل این مشکلات به نوشتن کتاب‌های جداگانه‌ای اقدام نمودند و در آنها کنایه‌ها، استعاره‌ها و معانی مجازی قرآن را توضیح دادند. (استرآبادی، ۱۳۲۱: ۱۷۲) هر مفسری که درصدد تفسیر صحیح قرآن بوده، بی‌تردید، پای بند به مبانی ثابت خاصی بوده و در مسیر تفسیرش نیز قواعدی را به کار می‌گرفته است. ابن قتیبه دینوری یکی از دانشمندان مهم مطالعات قرآنی بود و آثاری در این خصوص تدوین کرده است، از جمله آثار قرآنی ابن قتیبه، کتاب تأویل مشکل القرآن است که موضوع نوشتار حاضر می‌باشد. «تأویل مشکل القرآن» ابن قتیبه دینوری نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. برای ورود به بحث کتاب تأویل مشکل القرآن، ابتدا باید واژگان کلیدی این بحث، به طور اجمالی مورد توجه قرار گیرد. از این روی، ارائه تعریف از تفسیر، تأویل، مشکل القرآن، مبانی و قواعد لازم است. (حجتی، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

دینوری همانند سایر مفسران به تفسیر آیات قرآن کریم اهتمام کرده و همه نظرات خود را در اثر یاد شده به نگارش درآورده. وی در این اثر به بیان مبانی پرداخته است اما این مبانی در جایی مورد تجزیه و تحلیل و نقد قرار نگرفته که این رساله درصدد است این امر را مورد توجه قرار دهد و به بررسی این سوال اساسی بپردازد که وی در این تفسیر از کدام مبانی پیروی

کرده و چه نقدهایی بر این مبانی می تواند وارد باشد؟

واقعیت این است که موضوع حاضر به این شکلی که نگارنده تنظیم کرده و در پی گرفته است، کار خاصی صورت نگرفته اما در عین حال برخی از اهل پژوهش تحقیقات مشابهی انجام داده اند که در ادامه به برخی از آنها اشاره می کنیم. ضمناً این نوشته ها را مورد بررسی قرار داده ایم.

-منهج ابن قتیبه فی تأویل مشکل القرآن واثره فی الدّراسات القرآنیة، ریاحنه، فادی بن محمود: این اثر با ارائه تعریفی از روش، روش تفسیری ابن قتیبه را بررسی کرده است. کتاب فوق از حیث روش تفسیری بیان می دارد که تأویل مشکل القرآن شامل چهار روش «قرآن به قرآن» و «قرآن به سنت» و «قرآن به اقوال صحابه و تابعین» است. مفسر همچنین از منابع دیگر مانند منابع لغوی و از روش تفسیر اجتهادی استفاده کرده است. ولی در مورد تحلیل مبانی، قواعد و بیان ایرادهای این کتاب، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.

«تفسیراسئله القرآن المجید و اجوبتها» محمد بن ابی بکر بن عبدالقادر رازی (م. ۶۶۶ق) ایشان مشکل القرآن را سوره به سوره که کرده و مکمل کتاب «تأویل مشکل القرآن» می باشد. در واقع، مطالب مشکل القرآن ابن قتیبه را به صورت تفسیر ترتیبی بر اساس ترتیب قرآنی آورده است در حالی که ابن قتیبه، مباحث خود را به صورت موضوعی مطرح کرده است.

در کنار کتابهایی که یاد کردیم رساله ترجمه و تحقیق باب اللفظ الواحد للمعانی المختلفه ابن قتیبه به قلم ناصر اسفندیاری هم به نگارش درآمده که وی در باب لفظ واحد برای معانی مختلف ۴۴ واژه قرآنی که وجوه گوناگونی از معانی را در بردارد ذکر کرده و برای آنها شواهدی از قرآن و اشعار عربی آورده است.

ضمن اینکه مقاله ای مشابه با عنوان این اثر یافت نشد. در جمع بندی نهایی باید بگوییم که نوشته های یادشده به رغم اینکه واجد مطالب مفیدی هستند اما مطالب و موضوعات این نوشته را پوشش نمی دهند در نتیجه انجام این پژوهش توجیه علمی دارد.

به هر حال سوال اصلی این نوشته این است که مهمترین مبانی و قواعد مورد اتکای ابن قتیبه دینوری در «تأویل مشکل القرآن» و اشکالات آن کدامند؟ این پرسش را در قالب سوالات فرعی زیر مورد بررسی قرار داده ایم:

۱- مبانی ابن قتیبه در کتاب تأویل مشکل القرآن کدامند و چه نقدی بر آنها وارد است؟